

ZEMAŞERÎ'NİN "ATWAQU'Z-ZEHEB" ADLI ESERİNİN EDEBÎ SANATLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

HACI ÇİÇEK

YRD. DOÇ. DR. ADIYAMAN ÜNV. EĞT. FAK. ARAP DİLİ EĞİTİMİ.
hcicek02@hotmail.com

Özet

Gerek Arap gerekse yabancı olsun, her dönemde birçok âlim Arap dili ve edebiyatına hizmet etmiştir. Kimisi İslâm'a olan aidiyetinden, kimisi de kültürel ve oryantalist hassasiyetinden Arapçaya ilgi duymuştur. İslâm'a aidiyetinden dolayı Arap dili ve edebiyatına katkı verenlerden birisi de Zemaşerî'dir. Zemaşerî, etnik köken olarak Harezmi Türklerindedir. Onun Arap dili ve belagati konusundaki yetkinliği, bütün ilim erbabınca kabul edilmiştir. Arapça yazdığı "Newabiğu'l-Kelim", "Maqâmât" ve "Atwâqu'z-Zehab fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab" adlı eserleri edebî sanatlar açısından zengin malzemelerdir. Atwâq adlı eseri, kısa ve orta ölçekli 100 makeden oluşmuştur. Makaleler, genellikle öğüt ve ders veren bir içeriğe sahiptir. Makaleler, nesir olarak yazılmasına rağmen şiirsel bir formata sahiptir. Zemaşerî, edebî sanatları kolayca kullanmada öne çıkmış olduğundan Atwâq'ında neredeyse kullanmadığı edebî sanat yoktur. O, sıklıkla kullandığı cinas, seci ve teşbih sanatlarının bütün çeşitleri yanında istiare, istifham, mecaz, medih-zem, ta'riz ve tıbak sanatlarını da vurgulamaktan geri durmamıştır. Atwâq adlı eser, kendi emsalleri yanında edebî sanatlar konusunda özgün bir formata sahiptir. Biz, bu makalemizde Zemaşerî'nin edebî sanatlarla ördüğü, Arap dili ve edebiyatı alanında bir vesika sayılabilecek "Atwâqu'z-Zehab"ini değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Zemaşerî, Atwâqu'z-Zehab, Edebiyat, Edebî sanatlar, Arapça.

* Bu makale, "Zemaşerî ve Atwâqu'z-Zehab fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab Adlı Eseri" adlı doktora (Malatya-2015) tezimizden kısmen yararlanılarak hazırlanmıştır.

THE EVALUATION OF ZEMAKHŞERİ'S "ATWAQU'Z-ZAHAB" IN TERMS OF ARTS OF ELOQUENCE

Abstract

Many scholars both Arabic and foreigner have contirbuted to Arabic language and literature in each period. Some of them have interested in Arabic language because of their religious affiliation with Islam, and others have interested in due to their cultural and oriental sensitivty. One of them is Zamakhşarî who is interested in Arabic language due to his membership of Islam. Zamakhşerî ethnically belongs to origin of Harezem Turks. His competence in Arabic language and rhetoric has been accepted by all scientific circumstances. His "Newabiğû'l-Kelim", "Maqâmât" and "Atwâqu'z-Zehbe fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab" books written in Arabic language are rich in terms of eloquent materials they have. Atwâq work, short and medium-sized, consisted of 100 articles. Articles generally have a content which gives advice and lesson. Although articles are written as prose, they also have a poetic format. Since Zamakhshari is prominent in using literary arts, there is almost no literary art he didn't use. Beside his generally using arts of pun, simile and metaphor; he didn't refrain himself from placing emphasis on trope, inquiry, figurative expression, praise-disparagement, allusion and contradiction. The work named Atwaq has an original format in literary arts alongside their peers. In this paper, we will evaluate "Atwâqu'z-Zahab" which is a magnum opus in the field of Arabic language interwoven with eloquent arts.

Keywords: Zamakhşarî, Atwaqu'z-Zahab, Literature, Eloquent Arts, Arabic language.

Giriş

Malum olduğu üzere lisan/dil, insanlık tarihi ile özdeş bir ömre sahiptir. Dilin, aynen insan gibi doğum, çocukluk, gençlik, ihtiyarlık ve ölüm evreleri vardır. Zamanla kimi diller, hayatiyetlerini yitirip tarih sahnesinden çekilmiş, kimi diller ise ilerleme kaydetmiş, gelişmiş ve asırlarca fonksiyonunu korumuştur.

Tarihte hem filolojik bağlamdaki gelişmesi hem onu konuşanlarının günden güne artması konusunda kayda değer yol kateden dillerin başında Arapçanın geldiğini söylemek, mübalağa sayılmaz.¹ Arap dili ve edebiyatının belâgat alanı; çeşitli üslup ve fesahat örneklerini çeşitli kalıplara koyabilme yeteneği bağlamında Arapların üstün oldukları bir alandı² denilebilir.

Sosyal hayatta öyle belîğ ve natuk konuşanlar vardır ki onların söyledikleri size adeta bir müzik, bir şiir, enstrümantal bir parça gibi gelir; belki de susmalarını hiç istemezsiniz. Çünkü ifade ve beyanda insanı büyüleyen ve etkileyen bir boyut vardır. Nitekim Hz. Peygamber, kendisinin huzurunda

¹ Arapçanın filolojik açıdan kaydettiği evreler hakkında geniş bilgi için bkz. Nâsiruddin el-Esed, *Mesâdiru'ş-Şi'ri'l-Câhili*, Dârul-Ma'ârif, Mısır, 1988, s. 24 ve devamı.

² Bkz. Ebû İshâq İbrâhîm b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfaqât fi Usûli'ş-Şer'i'a*, *el-Muvâfaqât*, thk Ebu Ubeyde Meşhur b. Hasan, nşr. Daru İbn Affan, Qahire, 1997, II/121.

ahlak ve mev'ize kurallarını vermeye çalışan eserlerdir. Konuları bağlamında Zemahşerî'nin makaleleriyle örtüşmeler de, hacim ve edebî format noktasında ondan ayrılan eserlerdir.¹⁰ et-Taberânî, eserinde iki yüz otuz dokuz (239) hadisi ele almıştır. İlk hadis takva erdeminin insanlara tavsiye eden; son hadis ise konu komşuya eziyeti yasaklayan hadistir.¹¹

Zemahşerî'den önce Bedî'uzzaman el-Hemedânî (ö.398/008) ve el-Harîrî (ö.516/1122) gibi edipler tarafından maqamât formatında bazı eserler de yazılmıştır. Bu her iki müellifin müseccca eserleri, genellikle İslâm beldelerini (el-Belhiyye, es-Sicistâniyye, el-Ahwâziyye, el-Curcâniyye, el-Buhâriyye, el-Merâğiyye, el-İskenderiyye, el-Bağdâdiyye, el-Mekkiyye vb.) belîğ bir üslupla tasvir eden makameler ile örülüdür.¹² Adı geçen her iki eser, edebî sanatlar açısından Atwâq'ı andırsa da verdikleri mesaj bağlamında ondan ayrılmaktadır.

Ama Atwâq, alanında nev'i şahsına münhasır bir eserdir. O, sanatsal değeri ve donanımı bağlamında yani makale/makalât formatında yazılmış diğer eserlerin arasında müstesna bir yere sahiptir.

Biz, bu çalışmamızda Zemahşerî'nin "Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab" adlı eserini edebî sanatlar açısından değerlendireceğiz.¹³

Atwâq'ta Vurgulanan Başlıca Edebî Sanatlar

Zemahşerî'nin, edebiyat ve belâgat alanında kendine has bir metodunun olduğu söylenebilir. Örneğin, 71. Makalesinde ilkin akıllı, sonra ise ahmak kimseyi zikreder. Akabinde ise akıllı ve ahmak kimsenin özelliklerini bir tertip üzere sayar.¹⁴

Zemahşerî, adı geçen eserinde birçok edebî sanatı kullanmıştır. Biz onun eserine hâkim olan edebî desen ve motiflerden bazı örnekler vereceğiz.

1.1. Cinâs/Tecnîs التجنيس / الجناس

Zemahşerî'nin, adı geçen eserinde sıklıkla kullandığı sanatların başında cinâsın geldiğini söylemek yerinde olacaktır.

¹⁰ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Mekârimu'l-Ahlâq*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1989.

¹¹ Bkz. et-Taberânî, *age*, s. 1, 239.

¹² Daha geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Fazl Bediuzzamân Ahmed b. el-Huseyn b. Yahyâ el-Hemedânî, *Makâmât*, thk. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid, neşr. el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Qâhire, 1923; Ebu Muhammed el-Kâsım b. 'Ali el-Harîrî, *Makâmât*, neşr. Matbaatu'l-Ma'arif, Beyrût, 1873.

¹³ Şu noktayı da belirtmemizde yarar vardır: Ülkemizde yazım alanında resmî olarak kabul görmesi vesilesiyle transkrip bağlamında, Arapça eser, müellif, muhakkik ve musahhîh isimlerindeki "vav" (و) (harfini "W, w"; "kaf" (ك) harfini ise "Q, q" şeklinde yazmayı uygun gördük.

¹⁴ Esmâ Ebûbekir Muhammed, *Atwâqu'z-Zeheb fi'l-Mewâ'iz we'l-Hutab Tahkiki*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, s. 134.

Lâfzî bediî sanatlar kategorisinde sayılan cinâs, aynı zamanda tecnîs¹⁵, tecanüs ve mücânese¹⁶ diye de bilinir. Bu edebî sanat; iki kelimenin şekil olarak birbirine benzemesi, mana olarak ise farklı anlamlar taşımasıdır.¹⁷ Cinâs sanatının, hem şiirlerde hem rutin konuşma ve hitabetlerde olması mümkündür.¹⁸ Cinâs, tam ve eksik cinâs olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁹ Tam cinâsta harflerin türleri, sayıları, sıraları ve hareketleri aynı olur. Tam olmayan (eksik) cinâs ise benzeyen kelimelerde bu dört öğeden (vucûh-u erba'a) biri noksan olduğunda söz konusu olur.²⁰ Cinâs sanatının mumâsil, mukrekke, mefrûk, merfu, lâhik, muzeyyel²¹, iştikâk, multefak, muzdevic ve muşâbehe gibi çeşitleri vardır.²²

Zemaşerî, eserinde en çok Cinâs sanatını kullanmıştır. Mesela 1. Makalede فأحرز نفسك في حرزهما "ilim ve takvaya sığın" cümlesinde altı çizili kelimelerde cinâs-ı iştikâk; 2. Makalede ise الفخار kelimesi iki kez kullanılmış; birinci anlamı "çanak- çömlek", ikinci anlamı ise "talih, kismet" olarak verilmiş; dolayısıyla burada bir tecnîs-i mumâsil sanatı icra edilmiştir. Yine 2. Makalede geçen تارة بالأب والجد، وأخرى بالدولة والجد "Kimi zaman baban ve dedenle; kimi zaman ise mal ve yaver şansın ile büyükleniyorsun" cümlesinin altı çizili kelimelerde bir cinâs-ı mumâsil sanatı mevcuttur; zira sözünün birinci anlamı "baba-dede"; ikinci anlamı ise "dünya nimeti, talih, kismet" bağlamında kullanılmıştır.

3. Makalede الأعصار – الإعصار sözcüklerinde cinâs-ı mustevfa (kelimelerin, lafızda benzer, manada farklı olması; kelimelerden birinin isim, diğerinin fiil veya edat olması durumudur) " denir. 4. Makalede الأوزار – الأوزار cinâs-ı muşâbehe; محسود – حاسد; محسود – حاسد; المسحوب – الحوب cinâs-ı muzeyyel; 7. Makalede محسود – حاسد; محسود – حاسد; محسود – حاسد cinâs-ı iştikâk; ve 20. Makalede خليقة – خليقة cinâs-ı mumâsil vardır. 20.

¹⁵ Abdulaziz Atik, *İlmu'l-Bedi'*, Daru'n-Nahda, Beyrut, ts. s. 195.

¹⁶ Bkz. 'Ali Sadrüddin b. Ma'sûm el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi' fi Enwâ'i'l-Bedi'*, thk. Şakir Hadî Şukr, Matba'atu Nu'man, Necef, 1968, I/97; Seyyid Ahmed el-Haşimî, *Cewâhiru'l-Belağa fi'l-Meanî we'l-Beyani we'l-Bedi'*, thk. Yûsuf es-Sumayli, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût, ts. s. 325.

¹⁷ Ebû Bekir 'Abdulgâhir b. 'Abdurrahman b. Muhammed Curcânî, *Esrâru'l-Belâğa*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Matba'atu'l-Medenî, Qâhire, ts, s. 7; Qâdi 'Abdu'n-Nebî b. 'Abdu'r-Resûl Ahmed Nekrî, *Dustûru'l-'Ulemâ (Camîu'l-'Ulûm fi Istilahâti'l-Funûn)*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 2000, II/187; Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed Şerif Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts. s. 53; el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, I/97.

¹⁸ Bkz. Ebû'l-Abbas Abdullah b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh, *el-Bedi' fi'l-Bedi'*, Daru'l-Ciyl, Beyrut, 1990, s. 108.

¹⁹ 'Abdulaziz 'Atik, *İlmu'l-Bedi'*, s. 195.

²⁰ Bkz. el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, I/148; Ahmed b. Mustafa Merâğî, *'Ulûmu'l-Belâğa*, yayınevi ve basım târihi yok, s. 356; 'Ali el-Cârim- Mustafa Emin, *el-Belağatu'l-Wadiha fi'l-Beyani we'l-Meanî we'l-Bedi'*, Dâru'n-Nu'man li'l-Ulûm, Dımaşq, ts. s. 483.

²¹ el-Medenî, *Enwâru'r-Rabi'*, 1968, I/134.

²² Bolelli, *age*, s. 407- 433. Şâtibî (ö.790/1388), cinâs gibi sanatların, halis Araplarda olmadığını; onların saflığını kaybetmiş Araplarda mevcut olduğunu söylemektedir. Bkz. eş-Şâtibî, *el-Muvâfaqât*, IV/264.

Makaledeki خليقة kelimesi, birinci anlamı “insanın doğası, karakteri”; ikinci anlamı ise “layık olma, uygun olma” bağlamında kullanılmıştır.

23. Makaledeki إن اشتهاره بقوله الفج طوح به وراء كل فج “O, ham sözüyle derin vadilerde dolandığını ve kaybolduğunu (bilemiyor)” cümlesinde geçen الفج sözcüğü, birinci anlamıyla “olgunlaşmamış meyve”; ikinci anlamıyla ise “iki dağ arasındaki yol” olarak vurgulandığından mumâsil bir tecnîs sanatı yer almıştır. Aynı makalede geçen اعقل منه التيس الذكي و اعقل منه التيس الذكي “O tabiatçı kişi, kendini akıllı ve zeki sanır ama boğazlanmış teke bile ondan daha akıllıdır” cümlesinde iki kez geçen الذكي kelimesi, ilkin “keskin zekâlı kişi” sonra ise “boğazlanmış teke” bağlamında kullanılmıştır. Burada mumâsil bir cinâs sanatı mevcuttur.

39. Makalede ise اربع - الرابع kelimeleri ile Cinâsın en güzel örneklerinden biri verilmiştir. اربع kelimesi “dur” anlamında kullanılırken اربع sözcüğü ise “ihtiyarlık” anlamında kullanılmıştır. Çünkü insan hayatının dört evresinden üçü olan “çocukluk”, “gençlik” ve “orta yaşlılık”²³ geride kalmış, sıra ihtiyarlık dönemine gelmiştir. Bu nedenle Zemahşerî, aynı makalede “Ey saç sakalı ağarmış ihtiyar! Seni perişan edecek şeylerden uzak dur, çünkü sen, hayatının dördüncü aşamasındasın” demiştir.

40. Makalede كان لم يسمع أن الرشوة من السحت. ووان السحت مأخوذ من السحت “Rüşvet yiyenler, sanki onun haram olduğunu duymamış ve kişiyi helak eden bir cezayı gerektirdiğini bilmemiş gibi davranıyorlar” cümlesinde geçen السحت sözcüğünde güzel bir tecnîs sanatı vardır. Söz konusu kelime birinci anlamı “kötü yollardan ve onursuzca elde edilen mal”; ikinci anlamı ise “kişiyi helak eden ceza” bağlamındadır. Dolayısıyla burada bir tecnîs-i mumâsil sanatı bulunmaktadır. Aynı makalede geçen مزاحمة - مزاحمة kelimelerinde de tecnîs-i mumâsil mevcuttur; Birincisinde gerçek anlamı olan “mizah” formunda; ikincisinde ise اراح fiilinin ism-i mefulu olup “bir şeyi yerinden etmek” anlamında kullanılmıştır.

52. Makalede ولا تنس أن فوقك أميراً عظيماً أمرك هذا إليه أمير. وأمراً ناهياً أمرك ونهيك لديه نهي أمير “Senin üstünde öyle yüce saltanat sahibi bir Emir var ki senin konumunun, onun yanında sözü bile olamaz. Yine senin üstünde öyle emreden ve yasaklayan bir Emir var ki onun nezdinde senin hükmünün hiçbir kıymet-i harbiyesi olamaz” ibaresinde iki kez geçen أمير kelimesinde, bir cinâs-ı mumâsil sanatı vardır. Zira adı geçen sözcük, her iki yerde de ism-i tasğir/

²³ Zeynuddin Muhammed ‘Abdurrezzâq el-Munâwî el-Haddâdî, *et-Tewqîf ‘ala Muhimmâtî’t-Te‘ârîf*, neşr. ‘Alemlü’l-Kutub, Qahire, 1990, s. 285.

küçültme kipinde gelmiş; birinci anlamı, "konum, durum, olay", ikinci anlamı ise "istek, hüküm" bağlamında kullanılmıştır.

69. Makaledeki العقاب واحذر العقاب. فلا تذر العقاب. cümlelerde geçen العقاب kelimesinin birinci anlamı "Allah'ın azabından sakın"; ikinci anlamı ise "Yol arkadaşınla bineğe nöbetleşe binmeyi unutmama" olduğundan ibarede bir cinâs-ı mumâsil sanatı meydana gelmiştir.

74. Makaledeki المذال أيها العبد المذال. ما هذا البرد المذال. kelimesi, önce "değersiz kişi/adam", sonra ise "yerlerde sürünen elbise" anlamında kullanıldığından bir cinâs-ı mumâsil sanatı icra edilmiştir.

81. Makalede المضي أمر مضي وليس مع المضي altı çizili kelime, birinci anlamıyla "geçen, giden, fani" iken ikincide ise "parlayan, yanan" formunda kullanıldığından, burada cinâs-ı mustevfa; 83. Makalede قبل من أتاه يريد الموت بالإشخاص. - قبل أن يفتح ناظره على هؤلاء الأشخاص altı çizili kelime, birincide "yolculuğa çıkarmak/göndermek"; ikincide ise "şahıslar, insanlar" manasında kullanıldığından, aynı şekilde cinâs-ı mustevfa sanatı icra edilmiştir.

98. Makalede الدوائب وقد شابت منك الدوائب. أين أدمعك الدوائب. altı çizili kelimeler, birincide "Allah rızası için dökülen gözyaşları" anlamında; ikincide "kâkül, perçem" anlamında kullanıldığından burada tecnîs-i mumâsil sanatı icra edilmiştir.

Yukarıda vurguladığımız cinâsların dışında "cinâsu'l-kalb" yani kelime-deki harflerin yerlerini değiştirerek tersten anlamlı hale getirmektir. Türkçedeki "çok" sözcüğünün tersinden "koç"; "namaz" sözcüğünün tersinden "zaman" olarak getirilmesi gibi Arapçada da bu tür cinâslar vardır. Mesela "Onun kılıcı, dostlarına zafer; düşmanlarına ise bir ölümdür" ifadesindeki ح - ت - ف kelimesi ikinci aşamada tersinden alınarak ف - ت - ح kelimesine dönüştürülmüştür. Her ikisi de kendi bağlamında anlamlı sözcüklerdir. İşte bu sanata "cinâsu'l-kalb" denilmektedir.²⁴

1.2. İktibâs/ الاقتباس

Sözcük anlamıyla alıntı, alıntılama olup²⁵, başkalarına ait bir sözü, fikri veya cümleyi olduğu gibi aktarma sanatıdır. İktibas, anlam sanatları arasında kategorize edilmektedir. İstilah anlamında ise iktibâs, bir nesir veya şiirin,

²⁴ Muhammed Bilo Ahmed Ebûbekir, *el-Bedi' 'İnde'l-Harîri*, neşr. el-Câmîa'tu'l-İslâmiyye, Medinetu'l-Munevvere, 1400, s. 307.

²⁵ Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1983, s. 33; Muhammed Ahmed Qâsım-Muhyiddin Dayb, *'Ulumu'l-Belâğa*, Muessestu'l-Hadise, Lubnan, 2003, s. 127.

ayet veya hadislerden bir parçanın, bir bölümün alınmasıdır.²⁶ İktibas daha çok, ayet, hadis, kelam-ı kibar ve diğer şairlerin sözlerinden olur. Şayet bir sözün tamamı alınmışsa iktibâs-ı tam (tam iktibâs), yarısı veya bir parçası alınmışsa iktibâs-ı gayr-ı tam (yarım iktibâs) adını alır. İktibas, muhtevası bağlamında makbul, mubah ve merdud olmak üzere üç kısma ayrılır.²⁷

Makale 2: لَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ “İnsanlara yanağını çevirip (büyüklenme) ve böbürlenerek yeryüzünde yürüme. Çünkü Allah, büyüklük taslayıp böbürleneni sevmez” (31/Lokman, 18) ayetinden iktibâs edilmiştir.

Makale 5: وَحَلَّتْ عَنْهُمْ الدِّيَارُ كَأَن لَّمْ يَغْنَوْا altı çizili ibaresi (7/Araf, 92) ve (11/Hud, 68, 95) ayetlerinden iktibâs edilmiştir. Anlamı ise “Sanki orada hiç oturmamış, yaşamamış gibiydiler” demektir. Burada iktibâs-ı gayr-ı tam vardır.

Makale 12: لَا تَمْنَعُ الْمَعُونُ وَالْمَاعُونُ sözcüğü, (107/Maûn, 7) ayetinden iktibâs edilmiştir ki “Zekâtı vermezler, en ufak bir yardımı esirgerler, hayra mâni olurlar” anlamlarına gelmektedir. Burada gayr-ı tam iktibâs vardır.

Makale 21: وَهَلْ يَنْفَعُكَ نَخِيلُكَ الصَّنَوَانُ وَغَيْرِ الصَّنَوَانِ. أم يدفع عنك ما يخرج من طلعتها من القنوان

Yukarıda geçen her iki iktibâs da ayetlerden alınmıştır. Birinci iktibâs (13/Ra'd, 4) ayetindedir; “Çatallı, çatalsız hurmalıklar, bir kökten ve çeşitli köklerden dallanmış hurma ağaçları” demektir. İkinci iktibâs ise (6/Enam, 99) ayetinden alınmadır. “Hurma ağacının tomurcuklarından birbirine yakın salkımlar-Hurma ağacının tomurcuğundan da yere sarkmış salkımlar” anlamlarına gelmektedir. Burada iktibâs-ı gayr-ı tam vardır.

Makale 33: 1. İktibas لَمْ يَنْفَعَكَ مَالٌ وَلَا بَنُونَ makaledeki bu ifade, yaklaşık olarak (26/Şuarâ, 88) لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ ayetin tamamına yakını iktibâs etmiştir. Anlamı ise “O gün, ne mal fayda verir, ne oğullar!” demektir. Buradaki iktibâs, iktibâs-ı tam kapsamına girmektedir.

Makale 40: وَقَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِهِمْ Zemahşerî, iktibâsı وَأَنْ آكَلَهُ مِمَّنْ يَسْحَتُهُ اللَّهُ بِمِثْلَاتِهِ (13) الْمَثَلَاتِ (Ra'd, 6) ayetinden almıştır. Anlamı ise “Onlardan önce ibret alınacak nice azap örnekleri gelip geçmiştir.” Bu iktibâs da eksik bir iktibâstır.

Makale 44: وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ kısmı تَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ

²⁶ Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 33; Merâğî, *'Ulumu'l-Belâğa*, s. 372; Abdurrahman b. Ebu Bekr Celaleddin es-Suyûtî, *Mu'cemu'l-Meqâlidî'l-'Ulâm fi'l-Hudûdi ve'r-Rusûm*, thk. Muhammed İbrâhîm 'Abbâde, Mektebetu'l-Adâb, Qahire, 2004, s. 108; Qasım-Dayb, *'Ulumu'l-Belâğa*, s. 127.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Qasım-Dayb, *Ulumu'l-Belâğa*, s. 130-131.

dalanlar birlikte biz de dalyorduk" (74/Müddessir, 45) ayetinden iktibâs edilmiştir.

Makale 61: والله الخصم الألد: ibaresi وَاللّٰهُ الَّذِيّٰ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِيّ الْحَيٰةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ (2) ayetinden alınmış olup nâkıs bir iktibâstır. Aynı makaledeki وحسبك ربك ibaresi, يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللّٰهُ "Ey Nebi, Allah sana yeter!" (8/Enfal, 64) ayetinden alınmıştır.

Makale 69: Zemahşeri, bu makalesinde alıntının kaynağını (Hâtım et-Tâi) vererek onun uzunca bir şiirinden beyitler ile iktibâs sanatını kullanmıştır. فلا تذر العقاب. واحذر العقاب. واحذر حاتم ظهرياً. فلا تتخذ قول حاتم ظهرياً. Hâtım'ın "Sen binekli iken arkadaşımı yaya bırakma" sözünü hatırlatmaktadır. Hâtım'ın o beyitleri şöyledir:

إِذَا كُنْتُ رَبًّا لِلْقُلُوبِ فَلَا تَدْعُ ... رَفِيقَكَ يَمْشِي خَلْفَهَا غَيْرَ رَاكِبٍ
أَنْخَهَا فَأَزْدُهُ فَإِنْ حَمَلْتُكَمَا ... فَذَاكَ وَإِنْ كَانَ الْعِقَابُ فَعَاقِبِ

"Binekli isen ve yanında yaya birisi var ise kendi haline bırakma!

Onu ya terkine al ya da nöbetleşe binmeye çalış"²⁸

Makale 86: إنما الأعمال بالنيات ve وأخلص الأعمال بالنية: İbaresini, ما نوى فمن ibaresi, كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة ينكحها فهجرته إلى ما جاهر إليه Niyet Hadisi'nden iktibâs edilmiştir ve nâkıs bir iktibâstır.

Makale 94: لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ (6) ضَرِيعٍ cümlesi, طعام من ضريع (88) ayetinden; يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَّخْتَوٍ (25) رَحِيقٍ kelimesi ise وشارب كأس رحيق (83) ayetinden alınmış eksik bir iktibâstır. ذُو قُوَّةٍ عَذَابَ الْحَرِيقِ (3) بُشْرٍ بَعْدَ الْحَرِيقِ (Ali İmrân, 181); (8/Enfal, 50); (22/Hac, 22) ayetinden iktibâs edilmiştir.

1.3. İsti'âre/ الاستعارة

Sözlükte ödünç alma anlamına gelen bu sözcük, bir kelimenin anlamını geçici olarak başka bir kelime hakkında kullanma sanatıdır.³⁰ Bu sanatın özünü teşbîh oluşturur. Yalnızca benzeyeni vurgulamaya kapalı İsti'âre; yalnızca benzetileni söylemeye açık isti'âre; benzeyen ve benzetilenden biri yanında birden fazla benzetme yönü gösterilerek yapılan isti'âreye de temsili

²⁸ Bkz. Zubeyr b. Bakkâr b. 'Abdullah el-Quraşi, *el-Ahbârü'l-Muvaffaqiyyât li'z-Zubeyr b. Bakkâr*, thk. Sami Mekki el-'Anî, 'Alemlü'l-Kutub, Beyrût, 1996, s. 178; Muhsin b. 'Ali b. Muhammed b. Ebû'l-Fehm Dawud et-Tennûhi, *el-Ferec Baideş-Şiddeti li't-Tennûhi*, thk. 'Abbûd eş-Şâlcî, Dâru Sâdir, Beyrût, 1978, III/10; Ebû'l-Ferec el-Me'afî b. Zakeriyya b. Yahya en-Nahrawânî, *el-Celîsü's-Sâlih el-Kâfi we'l-Enîs en-Nâsîh eş-Şâfi*, thk. 'Abdulkerim Sâmî el-Cundî, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrût, 2005, s. 531; Ebû Hayyân 'Ali b. Muhammed b. 'Abbas et-Tewhîdî, *es-Sedâqatu we's-Sediqû*, thk. İbrâhîm Geylânî, Dâru'l-Fikr el-Mu'asır, Beyrût, 1998, s. 129; et-Tebrîzî, *Şerhu Dîwâni'l-Hamâse*, s. 29.

²⁹ Buhârî, *Bedü'l-Wahy* 1.

³⁰ Bkz. İbnü'l-Mu'tezz, *el-Bedi' fi'l-Bedi'*, s. 76.

isti'âre denilir. İsti'âre; mecâz-ı luğavinin bir çeşididir. İki tarafından biri hazfedilmiş teşbihtir.³¹

18. Makalede الموت الأحمر “kırmızı ölüm”, burada kastedilen, aşırı yoksulluktur. Yoksulluk kırmızı ölüme benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

Yine 18. Makalede تحت علم الملك المطاع “Kendisine itaat edilen kralın bayrağı altında...” Buradaki kraldan kasıt, Allah'tır. Dolayısıyla Allah, bayrak sahibi, yani otorite sahibi birine benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

27. Makalede بمجانيقها الضعفاء “zayıf kimselerin mancınıkları”, bu ifadeden kastedilen “yoksulların ahu feryatları”dır. Yoksulların ah-u feryatları mancınığa benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

33. Makaledeki عابر هذه القنطرة “Bu köprüden geçerken” cümlesinden kastedilen şey, dünya hayatıdır. Dünya hayatı, bir köprüye benzetildiğinden burada açık isti'âre sanatı kullanılmıştır.

37. Makalede إمش في دينك تحت راية السلطان “Sultan'ın sancağı altında dinini yaşamaaya çalış!” Burada “Sultan”, Allah'tır; dolayısıyla açık bir isti'âre yapılmıştır.

52. Makalede ولا تنس أن فوقك أميراً عظيماً “Senin üstünde yüce bir saltanat sahibinin olduğunu unutma!” Bu ifadede Allah, saltanat sahibine benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

83. Makaledeki بريد الموت “ölüm postacısı” ifadesinden Azrail, postacıya benzetilerek açık isti'âre yapılmıştır.

88. Makalede الأجداد أبلتهم الأجداد. والآباء أكلتهم الآباء والأبناء “Mezarlar, onların atalarını yiyip bitirmiş; çağlar da, baba ve çocuklarını çürütmüştür.” Mezarlar, canavara benzetilerek kapalı isti'âre yapılmıştır.

1.4. Kinâye/ الكناية

Açık anlamı da kastedilmesi uygun olmasına rağmen manasının dolaylı olarak kastedilmesidir.³² Kinâyede aslanan, açık anlamı bir şey ile örtmektir. Kinâye, hem niteleyende hem nitelenende olabilir.³³ İki ögesi vardır: meknî bih (kinâyenin lafzı) ve meknî anı (kinâyenin delalet ettiği mana). Kinâye bazen sıfatta/niteleyende, bazen mevsufta/nitelenende bazen de nisbette yapılır.³⁴

17. Makalede الوجه ذو الوقاحة. من وجوه الرقاحة. “Yüzsüzlük, zengin olmanın yollarından biridir” ibaresindeki الوقاحة kelimesi “utanmayan” anlamında kullanıldığından kinâye sanatı icra edilmiştir. 46. Makalede أمر الله الروح الأمين

³¹ Curcânî, *Delâil*, I/68, *Esrâru'l-Belâğa*, s. 31; el-Cârim, *el-Belâğa*, s.135.

³² es-Sekkâki, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 402; Curcânî, *Delâilu'l-'Îcâz*, I/66; 'Abdul'aziz 'Atiq, *İlmu'l-Beyân*, Daru'n-Nahda, Beyrut, 1982, s. 203.

³³ Hasan Habannake el-Meydâni, *el-Belâğatu'l-'Arabîyye*, II/135.

³⁴ el-Cârim, *el-Belâğa*, s.233.

cümlesinde kinâyeli sanatı olup Ruhü'l-Emin'den kasıt, Hz. Cebrail'dir.³⁵ 96. Makalede ise حار الدليل و حار السبيل. و طال المزاد. و جف الزاد. "Yol azığı oldukça azalmış, kırbada su kalmamış, yol uzadıkça uzamış, kılavuz ise şaşırmıştır" ibaresindeki kinâyeli kavramlar, aslında insanı ahrete hazırlayan ve götüren unsurlardır. Yani insan ve onun ibadetleri, burada kastedilmiştir.

1.5. Mecâz/ المجاز

Sözlük anlamı geçirilip gidilen yer olup edebiyatta ise bir sözcüğün gerçek anlamında kullanılmadığını gösteren bir karine ile başka bir manada kullanılmasıdır.³⁶ Ad değişimi anlamına gelen mecaz-ı mürsel ise edebiyatta bir sözü, benzetme amacı gütmeyen, gerçek anlamı dışında kullanma sanatıdır.³⁷

6. Makalede وجه العليم "çok bilen yüzü" ibaresinden kastedilen Allah'tır, yani وجه الله amaçlanmıştır; dolayısıyla burada somutlaştırma ile mecaz sanatı kullanılmıştır.

17. Makalenin الوجه ذو الوقاحة. من وجوه الرقاحة "Yüzsüzlük, zenginliğe giden yollardandır" ibaresinde yer alan "yüzsüzlükten" kasıt ilkesizliktir, kural tanımazlıktır; dolayısıyla mecaz yapılmıştır.

32. Makalede بلد الشوم "uğursuz memleket" ifadesinde oranın halkı kastedilerek mecazı mürsel yapılmıştır. Aynı makalede بلد الجور "zalim memleket" sözünden kastedilen "idarecisi zalim olan ülke" olduğundan mecaz sanatı kullanılmıştır.

66. Makaledeki إن أول العمى. أن أرعى حول الحمى "En büyük körlük, yasak koruluğun çevresinde dönüp dolaşmaktır" kesitinde bir açıdan hadis-i şerife işaret edilmekle telmih yapılmış; diğer açıdan da körlükten kasıt şuursuzluk kastedilmiş, dolayısıyla mecaz yapılmıştır.

1.6. Medh ve Zemm/ المدح و الذم

Medh ve zemm; övme ve yerme fiilleridir. Edatları ise نعم ve بس (güzel-kötü) fiilleridir.³⁸ Adı geçen fiillerin dışında da (deyimler ile) övme ve yerme sanatının icrası mümkündür.³⁹

13. Makaledeki (ولتكن القناعة خويصتك. وأقلل في الناس طمعك) "Kanaat, senin ka-

³⁵ *Ruh* veya *er-Ruh* sözcüğü ile Hz. Cebrail'in kastedildiği ayetler için bkz. 2/Bakara 87, 253; 4/Nisa 171; 5/Maide 110; 16/Nahl 2, 102; 19/Meryem 17; 21/ Enbiya 91; 26/Şu'ara 193; 40/Gafir 15; 58/Mücadele 22; 70/Mearic 4; 78/Nebe 38; 97/Kadir 4.

³⁶ el-Cârim, *el-Belâğa*, s. 121.

³⁷ Merâğî, *'Ulûmu'l-Belâğa*, s. 249.

³⁸ Bkz. el-Qazvîni, *el-İdâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa*, III/198; el-Hâşimî, *Cewâhir*, s. 69.

³⁹ İbnu'ş-Şecerî, *Emâli*, III/31.

rakterin olsun, insanların malında da gözün olmasın” ibaresinde ise kanaat etmeyen, ona buna avuç açan kimse yerilmiştir. 36. Makalenin başında (كَبَّ الْأَصِيلَ مِنْ رَسَخٍ فِي ثَرَى الطَّاعَةِ عِرَاقِهِ. (الله على مناخره. من رَكَّى نفسه بمفاخره çıkaranlar” yerilirken; makalenin sonunda ise “Asil ve akıllı ise hayırlı işlerde yarışıp öne geçendir” şeklinde övülmüştür.

37. Makalede ise iki yerde zemm/yeri sanatı kullanılmıştır: 1- (ومن تبع) “Dinin, itikada taalluk eden konularla mukallit olan kimse, adeta kapının arkasında anahtarını kaybeden gibidir” 2- (إن كان للضلال أمٌ فالتقليد أمُّه. قَلَدَ اللهُ حَبْلًا مِنْ مَسَدٍ مِنْ يَقْصِدُهُ وَيَوْمَهُ) “Şayet itikadî sapıklığın anası var ise o da taklittir. Allah, taklide sarılıp onu kendisine rehber edenin boynuna ip geçirsin!”

40. Makalede (القاضي تعمل فيه الرشوة. ما لم تعمل في الشارب النشوة) rüşvetle hüküm veren hâkimin, içki içenden daha tehlikeli olduğu vurgusuyla bir yergi verilmiştir.

41. Makalede (ومن لم يوقر السنة ولم يجلبها. لم يعرف قدر الفريضة ولا محلها) “Farzlara, sünnet ibadetleri kıyaslayarak, sünnetleri ihmal edenler” yerilmiştir.

42. Makalede (رضي الله عن العلماء الخاشين من الله وحسابه. الماشين على سبيل محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابِهِ وَسَائِرِهِمْ كَالْغَنَاءِ يَطْفُو عَلَى الْمَاءِ. فلا) Allah’tan korkan ve Hz. Peygamber’in izinden giden âlimler methedilirken; aynı makalenin sonunda ise (تُسَمِّهِمْ إِلَّا بِالْحَمَلَةِ وَالرَّوَاةِ. وادْعُهُمْ زَوَامِلَ الْكِتَابِ وَالِدَوَاةِ) “Dünyalık için çalışan alimler ise ancak çerçöp mesabesinde dirler. Onları, sadece kitap ve divit taşıyan hammallar olarak çağırın!” şeklinde zemmedilmiştir.

47. Makalede (أَنْتَ الشَّيْخُ الْمَضْحُوكُ مِنْ كَلَامِهِ) “Sözle, muhatabını güldüren ihtiyar adam” yerilmiştir.

74. Makalede (يَهَا الْعَبْدُ الْمَذَالُ. مَا هَذَا الْبَرْدُ الْمَذَالُ. وَمَا هَذَا الْخَدُّ الْأَصْعَرُ. وَالطَّرْفُ الْأَصُورُ) ise tavır ve gıysileriyle, somurtkan çehresiyle insanları küçümseyen kibirli insan zemmedilmektedir.

79. Makalede hem medh/övgü hem zemm/yeri bir arada zikredilmiştir: (تَصَلَّبَ فِي دِينِ اللهِ رِجَالٌ فَجُهِزَ مِنْ كَلِمَاتِهِمْ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ. وَجَرَّدَ مِنْ أَلْسِنَتِهِمْ سَيُوفٌ مَهْنَدَةٌ. وَنَكَسَ لَهُمْ) Övülenler; Allah’ın dinini yaşama konusunda sabr-u sebat eden, sözleriyle orduları harekete geçirenlerdir. Bu itibarla nice güçlü, cesur kral ve hükümdarlar, kendilerine saygı göstermiştir. Yerilenler ise (وَأَدَّهْنُ آخِرُونَ فَضْرِيَّتَ بِهِمُ الْأَكَالِبِ. وَبَالَتَ عَلَيْهِمُ الثُّعَالِبُ) âlim geçinen dalkavuk kimselerdir. Bu nedenle onlara köpekler musallat olmuş, tilkiler de, onların üzerine idrarını yapmıştır.

83. Makalede (طُوبَى لِمَنْ أَتَاهُ بَرِيدُ الْمَوْتِ بِالْإِشْخَاصِ. قَبْلَ أَنْ يَفْتَحَ نَاطِرِيَهُ عَلَى هَوْلَاءِ الْأَشْخَاصِ)

kendisine ölüm meleği daha gelmeden terk-i dünya edip ahirete hazırlıklı olanlar övülmüştür.

84. Makalede (يا مغرور. لا عمل مبرور. ويا شقي. لا صدر نقي. ويا غدر. غدريك كله كدر. مثلك لا) يرضى به أحد. فهل به الأحد الصمد yaptığı işleri kabul edilmeyen, kalbi kirlerden arınmamış, sürekli bulanık bir göl misali kirli olan insan grubu yerilmektedir.

1.7. Nidâ/ النداء

Edebiyatta çağırma, bağırma, sevinç, şaşma, acıma, öfke ve duyguları belirtmek için seslenmeye nidâ denir. Nidâ sanatı, أ – أى – يا – أى – أيا – هيا – وا, gibi edatlar ile yapılır.⁴⁰

Zemaşerî, kimi makalelerinde nidâ sanatını da kullanmıştır. Mesela 2. Makalede كالفخار كاصلك من صلصال كالفخار “Ey insanoğlu, senin aslın, kuru balçıktandır; 5. Makalede فيا ويلتنا من “kardeşim!”; 24. Makalede هذا الداء العقاب “Bu hastalığın elinden evyah! İlacı olmayan hastalığım için imdadıma yetiş!”; 33. Makalede يا عبد الدينار والدرهم متى أنت عتبقهما “Ey para ile pulun kulu olan! Daha ne zaman onlardan kurtulacaksın?”; يا “Ey bir parça ekmekle doyan; bir yudum suyla kanan!; 39. Makalede أيتها الشيخ الشيب “Ey saç başı ağarmış adam!”; 52. Makalede أيتها الملك لا يغرنك الأعلام المنصورة “Ey saltanat sahibi adam, zafer sancakları seni aldatmasın!”; 69. Makalede أيتها الشيخ الموطأ العقب “Ey peşinden bir sürü insanla gururla yürüyen adam!”; 74. Makalede أيتها العبد المذال ما هذا البرد المذال “Ey değersiz adam, yerde sürünen bu elbiselerin hali ne?”; 84. Makalede ويا شقي. لا صدر نقي “Ey yaptıkları kabul görmeyen mağrur!”; يا مغرور. لا عمل مبرو “Ey kalbi kararmış nasipsiz asi!”; “Ey her konuda vefasız hain adam!; 91. Makalede يا دنيا كم لك من أكباد جرحى “Ey kendisi için nice kim-senin can attığı dünya!”; 98. Makalede يا جمود العين “Ey göz pınarları kurumuş adam!” nidâ edatlarını kullanarak nidâ/ünleme sanatını kullanmıştır.

1.8. Seci' / السجع

Nesirde sözün her iki bölümünün son harfte uyumlu olmasıdır.⁴² En güzel sözlerin uzunluklarının da eşit olmasıdır.⁴³ Başka bir deyişle bu sanatta, cümlelerde ya da bir cümlede birden fazla sözcüğün sonunda ses benzerliği

⁴⁰ el-Cârim, *el-Belâğa*, s. 381.

⁴¹ nidâ edatlarının başında gelmesi gereken يا harfleri, hafz edilmiştir.

⁴² Nêkri, *Dustûru'l-'Ulemâ (Cami'ul-'Ulûm fî Istılahâti'l-Funûn)*, II/118; 'Atiq, *İlmu'l-Bedi'*, s. 215.

⁴³ Bkz. el-Hâşimî, *Cewâhir*, s. 330; el-Cârim, *el-Belâğa*, s. 501.

dokunaklı söz söylemek ve üstü kapalı şekilde tenkit etmektir. Bir tarafı gösterip, diğer tarafı kastetmektir. Ta'riz, aslında kinâye sanatından daha kapalı bir formatta olur.⁴⁷

42. Makaledeki *الدعوة والكتاب* وادعهم زوامل الكتاب وادعهم hayatlarında farz ve sünneti uygulamayanları, "Kitap-divit taşıyan dişi develer diye çağırınız!" ibaresi ile bir ta'riz sanatı uygulanmıştır.

74. Makalede müellif, *ما هذا البرد المذال. أيها العبد المذال.* "Ey değersiz adam! Yerde sürünen bu elbiselerin hali ne?" cümlesinde elbisesini yere süren kibirli, aynı zamanda aşağılık adamın giysisini "kuyruk" ile özdeşleştirmekle bir ta'riz sanatını icra etmiştir.

77. Makalede Zemahşerî, ilim amel ilişkisine dair yaptığı teşbîhte, ilmiyle amel edenin amelini, kuyudan su çekmede kullanılan ipe; ilmiyle amel eden âlimin ilmini de, bina ustasının çekülüne benzettikten sonra "Zira çekülü olmayan usta, binayı simetrik çıkaramaz; ipi olmayan kimse de kuyudan su çıkarıp susuzluğunu gideremez" demek suretiyle ta'riz sanatını kullanmıştır. Hemen akabinde ise *فليكن العالم العامل.* "Öyleyse kâmil olmak isteyen, ilmiyle amel eden âlim olsun" ifadesiyle, emri bi'l-ma'ruf nehî anil münker kabilinden bir uyarıda bulunmuştur.

98. Makalede Zemahşerî, ihtiyarladığı halde, kendisine ölüm zamanı yaklaşan ihtiyarın ağlamamasını ta'rizkâr bir üslupla eleştiriyor, kınıyor. 100. Makalede ise içeceklerin en berrak ve güzelini içen, bulanık içecekten de son derece sakınan, hem üstelik içecek kabını yere çalan kimsenin davranışına bir ta'rizde bulunuluyor.

1.10. Telmîh/ التلميح

Anlatılmak istenen şeyi söz arasında imalı olarak belli etme, açıkça söylememe, üstü kapalı şekilde ifade etme⁴⁸ sanatıdır. Başka bir ifade ile bir konuşmada veya yazıda önemli bir olaya, fıkraya, atasözüne veya meşhur bir şiire, bir veya birkaç kelimeyle işaret etmektir.⁴⁹

12. Makalede *لا تمنع المعون والماعون* "Değeri az da olsa onlardan yardımını esirgeme!" Burada Maun suresine göndermede bulunduğu telmîh sanatı icra edilmiştir. 23. Makalede *احذر من الخسوف والكسوف* "Husuf ve küsuf'tan sakın!" Husuf, ay tutulması, küsuf ise güneş tutulmasıdır. Burada, cahiliye Araplarının ve sonradan İslâm'a giren kimi kavimlerin, ay ve gü-

⁴⁷ Habenneke el-Meydâni, *el-Belağâtü'l-Arabîyye*, II/152.

⁴⁸ Bkz. Curcâni, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 66.

⁴⁹ Bkz. Merâğî, *'Ulûmu'l-Belâğa*, s. 376.

neş tutulmasını, bazı kişilerin doğum ya da ölümlerine yormalarının batıl ve yanlışlığına gönderme yapılmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla bu ifade ile telmîh sanatı yapılmıştır.

29. Makaledeki العزيز الملك العزيز واذكر عزة الملك العزيز “Aziz olan Melik’i hatırla!” ifadesinde Allah kastedilerek telmîh yapılmıştır. Aynı makalede geçen من جاء من ولا تنس ما جاء من حديث الازيز “Eziz hadisi’nde geçenleri, bir an olsun unutma!”⁵¹ cümlesinde de bir hadis-i şerife işaret edilmiş, dolayısıyla burada telmîh sanatı meydana gelmiştir.

50. Makalede لله بلاد عبد مكي. ذي منتسب زكي. قام عند مطع سهيل Suheyl yıldızı doğarken namaza duran, tertemiz soya sahip olan Mekke Emiri, ne güzel bir kuldur!” Burada asıl adı anılmadan meşhur bir kişinin İslâm’a bağlılığı ve ibadete düşkünlüğü anlatılmıştır ama makaleyi okuyan kimse, onun dönemin Mekke Emiri ‘Ali b. ‘İsa b. Wahhâs olduğunu anlamaktadır. Burada bir telmîh sanatı yapılmıştır.

51. Makaledeki ولا تغتر إذا سمعت بسرى القين “Demircinin, gece gözüyle gideceği haberine aldanma!” ibaresi ile bir Arap atasözüne işaret edildiğinden telmîh sanatı vardır. 59. Makale Ey Selma ve Suad’ın aşığı! Dünya ve ahrete konusunda tedbirini elden bırakma!”⁵² Burada nidâ sanatının yanı sıra telmîh sanatı da mevcuttur. 66. Makaledeki En büyük körlük, yasak koruluğun çevresinde dönüp dolaşmaktır” kesitinde bir hadise işaret edilmiştir. Burada telmîh yapılmıştır. Körlükten kasıt şuursuzluktur, dolayısıyla mecaz yapılmıştır. 73. Makaledeki makalenin وإن أعز ما بين دفي إياس “Akıl ve basiretiyle meşhur olan İyâs...” ile وما بين فكّي فُس “Belâgatiyle tanınan Qus...” cümlelerinde tarihi iki şahsiyet olan İyâs b. Muawiye ve Qus b. Saide kastedildiğinden burada telmîh sanatı icra edilmiştir.

1.11. Teşbîh/Benzetme التشبيه

Teşbîh, belâgatin temel taşlarından biridir.⁵³ Bir şeyin başka bir şeye bir veya daha fazla sıfatta benzerliğini ifade eder.⁵⁴ Bunun edatı harf, isim ya da bir fiil olabilir. Teşbîh sanatı içian kullanılan harfler ك ve كَانْ; isimler مثل

⁵⁰ Bkz. Buhârî, *Kusûf*, 1, 8, 13, 15, 17; Muslim, *Kusûf*, 10.

⁵¹ Hz. ‘Aişe’nin anlattığına göre “Hz. Peygamber, namaz kılarken ateş üzerindeki tencere tokurtusu gibi onun göğüs kafesinden ses gelirdi” Müellif sözü edilen hadise işaret etmiştir. Bkz. Tirmizî, *Şemâil*, hadis no: 322.

⁵² Selmâ ve Suad, Arap edebiyatında geçen iki bayanın adıdır.

⁵³ Bkz. el-Medenî, *Enwâr-u’r-Rabi’*, V/195.

⁵⁴ Ebû’l-Ferec Qudâme b. Ca’fer b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Naqdu’-Şi’r*, Matba’atu’l-Cewâib, Qostantiniye, 1302, s. 36; ‘Atiq, *İlmu’l-Beyan*, s. 61.

hilim dağlarıdır” cümlesinde müminler, bir açıdan dağlara benzetilmiştir. 43. Makalede *كأنها أعلام* cümlesinde teşbîh sanatı olup “İlmiyle amel etmeyen, dinini satan ilim adamının kalemi, İslâm’da haram kılınmış fal oklarına” benzetilmiştir.

64. Makalede *تشب إلى الشر كما تشب الطباء. وتلهث إلى اللهو كما يلهث الظماء. إن حمحم* “Sen, kötülüğe geyik gibi sıçrar, eğlenceye de susuzluktan dili sarkan kimse gibi soluyarak koşarsın. Batıl şeylere çağrıldığın zaman, kurdun yavrusundan daha hassas bir şekilde duyar, oraya koşarsın; hak ve hakikate çağrıldığında ise duyma özelliğini kaybetmişçesine kulaklarını tıkarsın” şeklinde orijinal bir teşbîh sanatı icra edilmiştir.

83. Makaledeki *يغدون على الدنيا حراصاً كالسباع تغدو خصاصاً* “Henüz günün başında iken dünyaya aç vahşi/yırtıcı hayvanlar gibi saldırıyorlar” ibarede teşbîh edatı ile yapılan bir teşbîh sanatı mevcuttur. 98. Makalede *يا جمود العين. كأنك* “Ey ağlamayı unutmuş adam, sen, sanki ayrılık kargasını görüyorsun!” Buradaki “ayrılık kargası”, “ölüm” demektir. Ölüm, kargaya benzetilerek teşbîh yapılmıştır.

1.12. Tıbâk/ الطباق

Sözde bir şey ile zıddının bir arada zikredilmesidir. Bu sanata mutabaka, tatbîk, tezât ve tekâfu da denir.⁵⁹ İkiye ayrılır: Tıbâk-ı icâbî/olumlu tıbâk; zikredilen iki şeyin müspet ve menfilikte farklı olmamasıdır. Tıbâk-ı selbî/olumsuz tıbâk ise vurgulanan iki şeyin müspet ve menfilikte farklı olmasıdır.⁶⁰ Tıbâk sanatının, hem isimlerde hem fiillerde hem harflerde olması mümkündür.⁶¹

Biz, bu çalışmamızda edebi sanatlardan olan mukabeleyi ayrı bir başlıkta değil, tıbâk kapsamında ele almayı uygun gördük. Çünkü mukabele, sözcük anlamı karşılaştırma olup bir ifadenin içinde geçen iki veya daha çok unsurdan sonra her birinin karşıtını sırasıyla vurgulamaktır.⁶² Bedî sanatlarından olan mukabeleyi bazı edebiyatçılar, tıbâktan saymışlardır.⁶³

Görüldüğü üzere tıbâk, tezâd ve mukâbele sanatları, neredeyse birbirine mumâsil sanatlar olduğundan biz, adı geçen sanatları bir başlık altında

⁵⁹ Bkz. el-Medenî, *Enwârü'r-Rabî'*, II/31.

⁶⁰ Bkz. el-Cârim, *el-Belâğa*, s. 517.

⁶¹ el-Haşimî, *Cewâhiru'l-Belâğa*, s. 303.

⁶² el-Haşimî, *Cewâhir*, s. 304; el-Cârim, *el-Belâğa*, s. 525.

⁶³ Bolelli, *age*, s. 481.

vermeyi uygun gördük. Burada Atwâq'ın makalelerinde geçen edebi sanat-
lardan tıbâk hakkında bazı örnekler vermeye çalışacağız.

1. Makalede العلم هو الأب - والتقوى هي الأم olarak nitelenmesinde; 3. Makalede سواد ليلك - سواد نهارك "gündüzün beyazlığı- gecenin karanlığı" kelimelerinin vurgulanmasında tıbâk sanatı vardır. 5. Makalede أمي - أبي "annem-babam" ile الأمهات - الآباء "anneler-babalar"; 11. Makalede يخفي - يقطن "gizli-açık"; بني نعش - بنات نعش "yedi yıldız kümesi/ölüm-cenaze yatağı"; 18. Makalede العز - الذل "izzet-zillet"; عسر عن - يسر عن "zenginlik-fakirlik" ile اليوم-غداً "bugün-yarın"; 19. Makalede ise الشر - الخير "hayır-şer" sözcüklerinde tıbâk sanatı bulunmaktadır. 20. Makalede النعم - النقم "nimetler-sıkıntılar"; 24. Makalede علاج - داء "ilaç-hastalık"; 26. Makalede الأبرار - الأشرار "kötüler-iyiler"; 28. Makalede اخرجتها ادخلتها "çıkardı-koydu"; 32. Makalede أن تصعد - أن تنزل "yükselmek - inmek"; 33. Makalede تسقط - تسقط "yukarı çıkma-aşağı düşme"; 34. Makalede اليوم - الأمس "dün-bugün"; 36. Makalede المؤخر - المقدم "öne çıkan -geri kalan"; 37. Makalede أعز - أذل "onurlu-onursuz"; 40. Makalede ise لا تعمل - لا تعمل "çalışır-çalışmaz" sözcüklerinde tıbâk sanatı icra edilmiştir.

43. Makalede ويسروا - ويسروا "fakirlik-zenginlik", يزداد - ينقص "azalma- artma"; 45. Makalede يحرس - لا يُحرس "korur-korumaz"; 46. Makalede القريب - البعيد "uzak-yakın"; 49. Makalede النهار - الليل "gündüz-gece" ve سوده - بيضه "beyazı-siyahı"; 51. Makalede باطنه - ظاهره "içi-dışı"; 57. Makalede بنين - بنات "kız çocuklar-erkek çocuklar"; 58. Makalede موسر - معسر "zengin-fakir"; 59. Makalede العاجز - الكيس "akıllı-akılsız" kelimeleri arasında tıbâk-ı icâbî yani olumlu tıbâk sanatı bulunmaktadır.

Yine 63. Makalede العدل - جور "zulüm-adalet"; الجائر - المنصف "adil- zalim"; الحق - التقى - الفجور "ilim-cehalet", العلم- الجهل "batıl - hak"; 65. Makalede لا يسود - ولا تبيض "kararmaz-ağarmaz"; 68. Makalede خذ - دع "al-bırak"; 72. Makalede حدثت - الصمت "konuşmak-susmak"; 73. Makalede أكبره - أصغره "iki büyük- iki küçük"; 75. Makalede لا تنفذ - نفذ "yerine getirir-getirmez", تأخذ - لا تأخذ "alır-almaz"; 76. Makalede يشك - يقين "şüpheli-kesin" kelimelerde tıbâk-ı icâbî vardır.

82. Makalede اليوم - الغد "bugün-yarın"; 83. Makalede الرخاء - الشدة "bolluk-kıtlık"; 83. Makalede لم يأمرؤا - لم ينهؤا "emretmediler-engellemediler"; 90. Makalede طول - قصر "uzun-kısa"; 94. Makalede الحرام - الحلال "helal-haram", أكل - شارب "yiyen-içen" kelimeleri arasında tıbâk sanatları bulunmaktadır.

Yukarıda tasnif ettiğimiz edebî sanatların dışında kalan diğer sanatlara dair ise şu örnekleri vermemiz mümkündür:

3. Makalede *عیش - الأعصار - عمر* “ömür”, “asırlar”, “yaşamak” kelimeleri arasında tenasüp sanatı yapılmıştır. 14. Makalede *وميت منشور. وخلق محشور. وعمل* “Ölenler dirilecek, mahşer yerinde toplanacak, ameller hesap edilecek, terazi kurulacaktır...” Buradaki “terazi kurulacaktır” sözünden kasıt “hesapların görülmesidir.” Dolayısıyla ölmek, dirilmek, mahşer, toplanmak, ameller, hesap, terazi kelimeleriyle tenasüp sanatı yapılmıştır.

16. Makaledeki *ولا خير فيمن لم يطب له عرق. وذنب الكلب ما به طرق* “Köpeğin kuyruğunda yağ bulunmadığı gibi asil olmayan kimsede de hayır yoktur” ibaresinde onurlu/âsil ve onursuz insanın mukayesesi yapılmıştır. Köpeğin kuyruğunda yağ bulunmamasıyla asil olmayan insanda hayrın olmaması söz simetrisiyle leff-u neşr sanatı yapılmıştır.

42. Makalede *وادعهم زوامل الكتاب والدواة* “Hayatlarında farz ve sünneti uygulamayanlar, ancak kitap ve divite hamallık yapanlardır.” Farz, sünnet, kitap, divit kelimeleri arasında tenasüp yapılmıştır.

SONUÇ

Arapçanın, gerek Müslim gerek gayr-ı müslim olsun, birçok bilgin kişinin ilgi alanına girdiğini; ilgi duyanların, Arapçaya farklı açılardan hizmet ettikleri ve katkıda buldukları bilinmektedir. Söz konusu hizmet ve katkıların, kimi zaman İslâm aidiyeti yaşayanlar; kimi zaman ise oryantalist kimliğe sahip kimseler tarafından icra edildiği de söylenebilir.

İlim çevrelerince tanınan Zemahşerî, İslâm ilimlerindeki yetkinliği nedeniyle Fahru'l-Hârezm; Arap dili ve edebiyatı bağlamında ise Ustazu'l-'Arab we'l-'Acem ünvanlarıyla namdâr olmuştur. Onun Atwaku'z-Zeheb'i diğer adıyla en-Nesâihu's-Siğâr'ı, Maqâmât'ı yani en-Nesâihu'l-Kibâr'ı ve Newâbiğu'l-Kelim/Kelimu 'n-Newâbiğ'i, edebî sanatlar ile müzeyyen olmaları bağlamında örnek olarak verilmesi gereken objelerdir.

Zemahşerî'nin irili ufaklı olmak üzere yüz (100) makaleden oluşan Atwâq adlı eserinin, Arap dilinin fesahati ve belâgati bağlamında bir vesika; muhteva açısından bir mev'ize ve nasihat; lâfzî (cinâs, secî') ve manevî (tıbâk, mukabele gibi) sanatları maharetle icra ettiğinden, şeklen edebî bir eser olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zemahşerî'nin adı geçen eserini okuyanlar, onun her cümlesinin müseccâ bir formatta vurgulandığını, nesir olduğu halde okuyana şiir tadını verdiğini; icra edilen edebî sanatlar arasında bir armoninin gerçekleştiğini itiraf edeceklerdir.

Zemahşerî'nin, Atwâq'ta cinâs/tecnîs, iktibâs, istiare, istifhâm, kinâye, mecâz, medh-zemm, nidâ, secî', ta'rîz, telmîh, teşbih ve tıbâk/tezat gibi

Arap dili ve edebiyatının bütün sanatlarını kullandığını görebiliyoruz. Mesela iki veya daha fazla kelime arasında cinas sanatının (iştikâk, lâhik, mefrûk, merfuv, mumâsil, mustevfa, muşâbehe, muzeyyel vb.) bütün tonları kullanılmıştır.

Yazar, iktibaslarını genellikle ayetlerden almıştır. Hadislerden ve şahıslardan yaptığı iktibaslar oldukça azdır. Mesela onun otuz (30) civarında yaptığı iktibastan birisi Hâtım et-Tâî'nin bir beytinden (makale 69), biri de Niyet Hadisi'nden (makale 86) yapılmıştır. Geriye kalanların hepsi ise Kur'an ayetlerinden alıntılanmıştır. Doğal olarak kimi iktibaslar tam, kimi si de nakıs/eksik iktibas türünden oluşmuştur.

Teşhis sanatında ise bazen hak ile burhanı/delili, birbiriyle yarışan atlara benzetmiş; onları, birbirinden ayrılmayan dostlar olarak (makale 38) nitelmiştir. Müellif, verdiği nasihat ve mevzelerin gerçekliğini, eseri okuyanın zihninde tebellür etmesini sağlamak adına yer yer istifham/soru edatlarını kullanmaktan da geri durmamıştır.

Medh ve zemm sanatları bağlamında ise mesela 36. Makalenin başında "kişisel özellikleriyle övünüp kendini temize çıkaranlar" yerilirken; aynı makalenin sonunda ise "hayırlı işlerde yarışan asil ve akıllı insanlar" övülmüştür. 40. Makalede "rüşvetle hüküm veren hâkim"; 41. Makalede "Farzlara, sünnet ibadetleri kıyaslayarak, sünnetleri ihmal edenler" yerilmiştir. 42. Makalede "Allah'tan korkan ve Hz. Peygamber'in izinden giden âlimler" methedilirken; aynı makalenin sonunda ise "Dünyalık için çalışan âlimler" ise zemmedilmiştir.

Zemahşeri'nin başvurduğu ve eserinde sıklıkla kullandığı sanatlardan bir tanesi de, meşhur şair Ahmet Şawqî (ö.1932), tarafından "Arapların ikinci şiiri" olarak nitelenen ve nesir kafiyesi olarak kabul edilen seci sanatıdır. Eserin, her kelimesinde secinin bütün çeşitleri (murassâ, mutarraf, mütevâzî, mütevâzin vb.) icra edilmiştir.

Zemahşeri, makalelerinde ta'riz sanatını vurgulamaktan da müstağni kalmamıştır. Mesela 42. Makalede hayatlarında farz ve sünneti uygulamayanları, "Kitap-divit taşıyan dişi develer şeklinde çağırınız!" ibaresi ile iğnelemiş; 74. Makalede elbisesini yere süren kibirli kimsenin giysisini "kuyruk" ile özdeşleştirmiş; 98. Makalede ise ihtiyarladığı halde, kendisine eceli yaklaşan ihtiyarın ağlamamasını ta'rizkâr bir üslupla eleştirmiş, kınamış ve ta'rizde bulunmuştur.

Nasihat ve mevize alanında yazılmış eserler arasında Zemahşeri'nin adı geçen eseri, hem seleflerinin hem haleflerinin eserlerine kıyasla nevi

şahsına münhasır olup baştan sona kadar sanatsal ve edebî özellikler taşımaktadır. Bütün bunlardan hareketle görüşümüz, Arap dili ve edebiyatı bağlamında edebî sanat estetiğine ilgi duyanların, Zemahşerî'nin Atwaq'ı gibi birçok edebî sanatla müzeyyen ve mücehhez bir malzemeye bigâne kalmamaları yönündedir.

KAYNAKLAR

- 'Abdulbaqî, Muhammed Fuâd (ö.1967), el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfâzi'l-Qur'ani'l-Kerim, el-Matba'atu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- 'Atik, 'Abdulazîz, İlmu'l-Bedi', Daru'n-Nahda, Beyrût, ts.
- _____, 'İlmu'l-Beyân, Daru'n-Nahda, Beyrût, 1982.
- 'Awnî, Hâmid, el-Minhâcu'l-Wâdih li'l-Belâğa, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, Qâhire, ts.
- el-'Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. 'Abdullah b. Sa'îd (ö.382/992), el-Mâsûn fi'l-Edeb, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Matba'atu'l Hukûmeti'l-Kuveyt, 1984.
- el-Bağdâdî, Ebû'l-Ferec Qudâme b. Ca'fer b. Qudâme b. Ziyâd el-Kâtib (ö.337/948), Naqduş-Şî'r, Matba'atu'l -Cevâib, Qostantiniye, 1302.
- Beyhaqî, Ahmed b. Huseyin b. 'Alî b. Mûsâ (ö.458/1066), Şu'abu'l-Îmân, thk. Abdul'Alî 'Abdulhamid, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd, 1423/2003.
- Bolelli, Nusrettin, Belâgat (Beyan- Me'anî- Bedî' İlimleri) Arap Edebiyatı, MÜİFV. Yay. 6. Bsm. İstanbul, 2011.
- Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il (ö.256/870), Sâhihu'l-Buharî, el-Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, 1979.
- el-Cârim, 'Alî (ö.1949)-Emin, Mustafa, el-Belâğatu'l-Wadiha fi'l-Beyâni we'l-Me'ânî we'l-Bedi', Dâru'n-Nu'man li'l-'Ulûm, Dimaşq, ts.
- Curcânî, Ebû Bekir 'Abdulqâhir b. 'Abdurrahmân (ö.471/1078), Delâilu'l-İcâz, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba'atu'l-Medenî, Qâhire, 1992.
- _____, Esrâru'l-Belâğa, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba'atu'l-Medenî, Qâhire, ts.
- Curcânî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed (ö.816/1413), Kitâbu't-Ta'rifât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1983.
- el-Esed, Nâsiruddîn, Mesâdiruş-Şî'ri'l-Câhilî, Dâru'l-Ma'arif, Mısır, 1988.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'il b. Ebî Bişr (ö. 324/935-36), Maqâlâtu'l-İslâmiyyîn we İhtilâfu'l-Musallîn, thk Nu'aym Zerkûr, el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2005.

- el Haraitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 327/939), Mekârimu'l-Ahlâq we Me'âlîhâ we Mahmûdu Tarâiqihâ, thk. Eymen 'Abdulazîz el-Buhayrî, Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Qâhire, 1999.
- el-Harîrî, Ebû Muhammed el-Qâsım b. 'Alî (ö.516/1122), Maqâmât, neşr. Matbaatu'l-Ma'arif, Beyrût, 1873.
- el-Haşimî, Seyyid Ahmed, Cewâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'anî we'l-Beyani we'l-Bedi', thk. Yûsuf es-Sumaylî, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, ts.
- el-Hemedânî, Ebu'l-Fazl Bediuzzamân Ahmed b. el-Huseyn b. Yahyâ (ö.398/1008), Maqâmât, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, el-Mektebetu'l-Ezheriyye, Qâhire, 1923.
- İbn Bakkâr, Zubeyr b. Bakkâr b. 'Abdullah el-Quraşî (ö.256/886), el-Ahbâru'l-Muvaffaqîyât li'z-Zubeyr b. Bakkâr, thk. Samî Mekkî el-'Anî, 'Alemu'l-Kutub, Beyrût, 1996.
- İbn Ebu'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 281/894), Mekârimu'l-Ahlâq, thk. Mecdî Seyyid İbrâhîm, Mektebetu'l-Qur'an, Qâhire, ts.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer (ö. 296/908), el-Bedi' fi'l-Bedi', Daru'l-Ciyl, Beyrût, 1990.
- İbnuş-Şecerî, Ziyâuddîn Ebû's-Se'adat Hibetullah (ö.542/1148), el-Emâlî, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetu'l-Hâncî, Qâhire, 1991.
- Qasım, Muhammed Ahmed-Dayb, Muhyiddin, 'Ulumu'l-Belâğa, Muessetu'l-Hadise, Lubnan, 2003.
- el-Qazwînî, Celâluddîn Ebû 'Abdullah Muhammed (ö.739/1339), el-Îzâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa, thk. Muhammed 'Abdulmun'im Hafacî, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, ts.
- el-Medenî, 'Alî Sadruddîn b. Ma'sûm (ö.1120/), Enwârur-Rabî fi Enwâ'il-Bedi', thk. Şâkir Hâdî Şukr, Necef, 1968.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa (ö.1371/1952), 'Ulumu'l-Belâğa, yayınevi ve byy, ts.
- el-Meydânî, 'Abdurrahman b. Hasan Habannake (ö.1978), el-Belâğatu'l-'Arabiyye, Dâru'l-Qalem, Şâm, 1996.
- Muhammed Bilo, Ahmed Ebûbekir , el-Bedi' 'İnde'l-Harîrî, neşr. el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medinetu'l-Munevvere, 1400.
- Munâwî, Zeynuddîn Muhammed 'Abdurraûf el-Haddâdî (ö. 1031/1622),

- et-Tewqîf ‘ala Muhimmâti’t-Te‘ârîf, neşr. ‘Alemu’l-Kutub, Qahire, 1990.
- en-Nahrawanî, Ebû'l-Ferec el-Me‘afî b. Zekerîyya b. Yahya (ö.390/1000), el-Celîsu’s-Sâlih el-Kâfi we’l-Enîs en-Nâsîh eş-Şâfi, thk. ‘Abdulkerîm Sâmi el-Cundî, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2005.
- Nekrî, Qadî ‘Abdu’n-Nebî b. ‘Abdî’r-Resûl Ahmed, Dustûru’l-‘Ulemâ (Camîu’l-‘Ulûm fî Istilahâti’l-Funûn), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2000.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya‘qûb Yûsuf b. Muhammed b. ‘Alî (ö.626/1229), Miftâhu’l-‘Ulûm, thk. Nu‘aym Zerzûr, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1987.
- es-Suyûtî ‘Abdurrahman b. Ebu Bekr Celâleddin (ö.911/1505), Mu‘cemu’l-Meqâlîdî’l-‘Ulûm fî’l-Hudûdi we’r-Rusûm, thk. Muhammed İbrâhîm ‘Abbâde, Mektebetu’l-Adâb, Qâhire, 2004.
- eş-Şatîbî, İbrâhîm b. Musa b. Muhammed el-Gırnatî (ö. 790/1388) el-Muvâfaqât, thk Ebu Ubeyde Meşhur b. Hasan, nşr. Daru İbn Affan, Qahire, 1997.
- Şawqî, Ahmed b. ‘Alî, (ö.1932), Eswâqu’z-Zeheb, Matbaatu’l-Hilâl, Mısır, 1932.
- et-Tennûhî, Muhsin b. ‘Alî b. Muhammed b. Dâwud (ö.384/1000), el-Farac Ba‘deş-Şiddeti li’t-Tennûhî, thk. ‘Abbûd eş-Şâlcî, Dâru Sâdır, Beyrût, 1978.
- Tirmizî, Ebû ‘İsâ Muhammed (ö.279/892), Sunenu’t-Tirmizî, thk. ‘Abduvahhâp, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1980.
- Zemahşerî, Ebû’l-Qâsım Mahmûd (ö.538/1143), Esâsu’l-Belâğa, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’Sûd, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.
- _____, Atwâqu’z-Zeheb fî’l-Mewâ‘iz we’l-Hutab, thk. Ahmet ‘Abdu’t-Tawwâb‘Awad, Dâru’l-Fadîle, Qâhire, ts.
- _____, Maqâmât, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 2004.
- _____, Newâbiğu’l-Kelim, Matba‘atu Vadi’n-Nîl, Qâhire, H/1286.